

УДК 811.161.2+398

НИЖНІЙ ВОДНО-ПІДЗЕМНИЙ СВІТ У ТЕКСТАХ УКРАЇНСЬКИХ ЗАМОВЛЯНЬ

Шуляк Світлана Андріївна

канд. філол. наук, доц.

*Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини*

У статті досліджено образи нижнього водно-підземного світу в текстах українських народних замовлянь. Визначено домінуючі лексеми на позначення цих образів та їх функціонування у замовляннях різних тематичних груп. Описано семантику основних символів, які відображають специфіку міфологічних уявлень наших предків. Звернено увагу на амбівалентні риси, персоніфікацію образів, чоловічу та жіночу атрибутику володарів нижнього царства.

Ключові слова: українські замовляння; текст; образ; нижній водно-підземний світ; символ; семантика; лексема.

В останні десятиліття значно збільшився інтерес до вивчення магічних текстів. Були видані зібрання білоруських, болгарських, російських, сербських, українських, чеських, німецьких, французьких, угорських, румунських замовлянь. Однак, чим більше публікується нових текстів у різних країнах, тим важче скласти собі загальну картину [Агапкина, Топорков 1990, 68]. Цим визначається актуальність дослідження текстів замовлянь.

І.О. Голубовська зазначає, що словниковий склад певної національної мови, безсумнівно, є найголовнішою субстанцією вираження ментальної своєрідності народу, що користується цією мовою [Голубовська 2011, 52]. Мова виступає не просто зберігачем інформації, накопиченої мовним соціумом протягом тривалого історичного розвитку: за допомогою мовних форм фіксується спосіб світобачення етносу, погляд на світ крізь “вуаль” національно-культурних уявлень і образів, що робить національну мову найважливішим етногенним фактором, по суті, головним засобом “етнічної соціалізації” індивіда [Голубовська 2011, 64].

М.К. Дмитренко підкреслює, що дослідження народнопоетичної символіки актуалізується у зв'язку з потребою глибшого пізнання традиційної культури, народного світогляду, менталітету українців, національної специфіки фольклору, концепцій родоцентризму та антропоцентризму [Дмитренко 2011, 368].

Весь світ міфопоетичного буття розбудовується навколо універсального символу “світове дерево”. Н.В. Слухай і Ю.Л. Мосенкіс вважають, що один із варіантів цього символу здобув реалізацію в образах вишні, дуба, верби, калини, явора, яблуні, липи, клена, берези, груші, сосни, ялини й т.п. [Слухай, Мосенкіс 2006, 46]. У текстах українських замовлянь груша та дуб часто є місцем перебування змія, що й зближує ці атрибути.

М.О. Новикова, досліджуючи символіку замовлянь, звертає увагу на те, що саме для змія, змієвого царства, зміїних символів типовим є повне змішання (а

значить, і зняття) навіть кровноязичницького протиставлення Користі – Шкоди [Українські замовляння 1993, 216], тобто наголошується на амбівалентних рисах цього образу.

Мета пропонованої розвідки – дослідити образи нижнього водно-підземного світу в текстах українських народних замовлянь. Досягнення поставленої мети стає можливим за умови виконання таких завдань: визначити домінуючі лексеми на позначення цих образів та їх функціонування у замовляннях різних тематичних груп; описати семантику основних символів, які відображають специфіку міфологічних уявлень наших предків; розглянути амбівалентні риси, персоніфікацію образів, чоловічу та жіночу атрибутику володарів нижнього царства.

Предметом дослідження є образи нижнього водно-підземного світу.

Об'єктом дослідження стали тексти українських народних замовлянь, які на сьогодні потребують додаткового вивчення в межах мовознавчих дисциплін.

Приклади подаємо в тих формах і мікроконтекстах, у яких вони трапляються в досліджуваних текстах українських замовлянь.

До тварин нижнього світу належать змії (гад, гадина, гадюка), жаба, шука. Очевидно, що панує в цьому царстві змії, адже має “найдавнішу багатофункціональну символіку” [Українські замовляння 1993, 215].

Змієве царство локалізоване на синьому морі [Українські замовляння 1993, 216], що спостерігаємо в контекстах: *На синьому морі лютий змії реве.* – “Чого ти, лютий змію, реवेश?” – “Бо нема мені чим дітей годувати” – “Іди, лютий змію, в Іванів двір і візьми од раба Божого Івана, молитвенного і хрещеного, люту кров, і будеш мати, чим дітей годувати!” [Українські замовляння 1993, 68]; *На морі стоїть дуб, а на дубі сидить сокіл. Прилетіла змія, хоче з'їсти сокола.* “Стий, змію, не їж мене, їж (Мартиних) сімдесят болячок, сімдесят гарачок, сімдесят уроків, сімдесят пристріток, сімдесят напоток, і вітряних, і водяних...” [Ви, зорі-зориці... 1991, 53]. Змії – і помічник, і шкідник; точніше, він персонаж тієї культурно-світової епохи, коли це протиставлення ще чітко не викристалізувалося [Українські замовляння 1993, 216], порівняймо наведений вище приклад з таким: *А за нею тягнеться темнії змії – хвороби лихії* [Дмитренко 2011, 17].

Дійсно, змії тісно пов'язаний з водною стихією, але до його володінь входять також дерева, передусім – *груша*, як-от у замовлянні укусу змії: *На окіяни-морі, на острови золота груша, на груші – золоте гніздо, а в тому гнізді – шавулиця, а в тій шавулиці – три сестри-послужниці: одна лісаха, друга водаха, третя поляха. Ти, лісаха, по лісах, ти, поляха, по полях, ти, водаха, по водах. Ти, поляха, вийми свій жало-зуб* [Ви, зорі-зориці... 1991, 280], адже ця денролексема “співвіднесена з антисвітом замовлянь” [Українські замовляння 1993, 237]. Змії, як володар нижнього водно-підземного світу, має своїх помічників, що й спостерігаємо у наведеному вище тексті (*а в тій шавулиці – три сестри-послужниці*).

Лексема *дуб* також входить до царства змієвого (*дуб – зруб – зміїний зуб*). Місце перебування частини *змії – зуба* описується дуже детально, чим нагадує елемент казки, наприклад: *Ой на морі, на окіяні, на острові на буяні, стоїть дуб, а в тім*

дубу – зруб, а в зрубі – зміїний зуб. Змії окати́ха, опали́ха, одими́ха, омижі́ха! В чистім полі на рябому коні Господь сам поїзжає, іскає змії окати́хи, опали́хи, одими́хи, омижі́хи. Вийміть із раба Божого (такого-то чи такої-то) їх худоби зміїний зуб та положіть гадові в зруб, а не виймете, виноваті будете [Ви, зорі-зориці... 1991, 230]. Зазначимо, що у деяких замовляннях яскраво виражені паралелі між дубом, як священним деревом слов'ян та найповажнішим мешканцем нижнього світу – змієм, наприклад: *На морі, на полуморі стоїть дуб столоватий, головатий, красний, прекрасний, бардзо хороший. На тому дубові цариця Оргерра – красна, прекрасна, бардзо хороша* [Ви, зорі-зориці... 1991, 282].

Жіноча або чоловіча атрибутика змія взагалі хистка: то він “гад”, “змій”, то “гадина”, “змія”, “гадюка” [Українські замовляння: 218], як-от у замовляннях: *Їхав через поле Михайло Рихайло на білом коні і з гострим мечем, через афтитине поле, а на афтитиному полі, і там білий камінь лежить, і под тім каменем Агипа цариця лежить, і весь гад і шчуває, а там став Михайло Рихайло, став єї сікти, рубати і по том камені кров єї мазати* [Ви, зорі-зориці... 1991, 287]; *Збери всіх лютих змії, збери, розпитай, котора люта змія упустила жало, нехай вона вийме жало, рану залиже, опух потушить* [Ви, зорі-зориці... 1991, 292]; *Пойду в чистое поле; і в чистім полі стоїть груша, на тій груші соколове гніздо висить, а в тім гнізду лежить гадина Ладина, царей цариця* [Ви, зорі-зориці... 1991, 289].

Змії безумовно персоніфіковані і наділені довгим списком імен: *кропня, Яриця, Киляна, Іляна, Веретиниця, Олена, Савул, Хівря, Гадюн, Яселуха, Вольга* [Українські замовляння 1993, 216], а також *Коропія*, наприклад у замовлянні бешихи: *Ти бех, ти бешишнику, ти, сибірнику! В тебе жона – бешиха, а мати – змія Коропія. Прошу ж я вас, благаю і відсіль тебе посилаю. Ти із пристриту, ти із лихих очей, із невірних очей. Иди ти собі, бех, на сибірську гору! А на сибірській горі сибірський дуб, а в сибірському дубові черне дупло. В чорнім дуплі – чорне руно. Там сидить твоя мати, змія Коропія, й жона бешиха. Чорну гору розвертатимеш, чорного дуба вивертатимеш, і змію Коропію ввічі видатимеш. Иди ж собі при пустий шлях!..* [Ви, зорі-зориці... 1991, 158]. Назва змії *кропня* – це посилення на обрядове окроплення водою [Українські замовляння: 217]: *Прийшов я до тебе, змія, кропня, Бога прохати і твоєї милости: сталася мені шкода в коня (гнідого) (чи в кобили, чи в вола, чи в корови, якої шерсти, точно назвати), жовтой кости, в червоної крові, в рижом м'ясі, в вороній шерсти* [Ви, зорі-зориці... 1991, 291].

Християнізація заторкнула зміїну символіку дуже й дуже слабко, і це зрозуміло: змії у християнстві – диявол, прямий ворог Бога [Українські замовляння 1993, 217], тому й у замовлянні від усього злого фігурує образ змія, як-от: *В путі-дорозі, де йтимете і їхатимете, / Від наглої смерті охоронятимете! / Від меча, від огня, від потопу, / Від змія, від звіра, / Від вішалниці, від в'язниці, / Від мимоходів, від переходів, / від глухоти, від німоти, / Від сліпоти, від паралічу* [Ви, зорі-зориці... 1991, 20-21].

У звертальних конструкціях із ствердженням допомоги вищої небесної сили описуються умови перебування змії, наприклад: *На морі, на океані, на островах Буяні стоїть ліжко нове, тесове; на ліжку – перина пухова, на перині лежить змія шкурна: Осоха-солоха пустила свій плід по пнях, болотах, лісах, по жовтих пісках. Виймай, змія, своє гостре жало, і як виймеш, то піду до Кузьми і Дем'яна і сам Господь пошле на тебе грім і блискавку: грім уб'є, блискавка спалить і пил вітром по полю розвіє* [Ви, зорі-зориці... 1991, 281].

Прохальну інтонацію має таке замовляння: *Під сонцем, під жорстоким і під лісом, під чорним, під високим, там стоїть верба; під тією вербою сімсот коренів, і на тій вербі сімсот канатів, і на тих канатах сидить цар Хан і цариця Ханиця; і прошу я царя Хана, і царицю Ханицю, і властників їх, і да допоможете, і вимете три зуби лихих з рижего коня з раба Божого, з крові чорної, з кости жовтої, з шерсти рижеї!* [Ви, зорі-зориці... 1991, 288], в якому до володарів нижнього водно-підземного світу звертаються як до царя і цариці за допомогою.

Спонукальні тексти на кшталт: *У золотім полі – золота груша, а на золотій груші – золоте гніздо, а в золотім гнізді – гадина-цариця. – Гадине-царице, повиймай зуби, бо буде тобі те, що тій жінці, що проти неділі у суботу прала, муку придбала, та буде тобі ж те, що тому чоловікові, що проти неділі у суботу рубає дрова* [Ви, зорі-зориці... 1991, 230] мають елементи залякування.

У громадських замовляннях образ гадюки та жаби теж використано для залякування свого ворога, як-от: *На коні іду, а гадюкою поганяю, усім, усім моїм неприятелям і супостатам роти затикаю* [Ви, зорі-зориці... 1991, 307]; *Іду я каменною дорогою... Як вони... мене вздріли, жабу ззіли, як на мене подивились – жабами подавились* [Ви, зорі-зориці... 1991, 315]; або ж навпаки, ці лексеми характеризують ворога, є його атрибутами, тоді й відношення до них інше: на жабу плюють, а гадину – б'ють: *Не пішком іде (мій ворог), а на вовку їде, жабою осідлався, а гадиною поганявся; не дорогою йде, а здвижжем та болотом. Здвижже та болото обходять, а на вовка тюкають, а на жабу плюють, а гадину б'ють: щоб так на його весь мир хрякав і плював і до своєї ласки не приймав!* [Ви, зорі-зориці... 1991, 316].

В українських замовляннях поряд вживаються лексеми жаба та гадина у текстах, призначених для того, щоб розігнати грозову хмару, як-от: *– Як я розігнав гадину з жсьибов, так я розгоню оцю фортуна наліво (направо) від себе... аби мене обминало; як жсьиба з гадинов утікала, так ця фортуна най утікає на ліси, на води! Я тебе до себе не допускаю, як я не допустив гадину до жсьиби. Як гадина розсердилася, що жсьибу не з'їла, то вона лусла, трісла, так і ти, хмаро, трісни, а я тебе сюди не пушу!* [Ви, зорі-зориці... 1991, 299].

У замовлянні від переляку (переполоху) бачимо прикметникове вираження лексеми гадюка, наприклад: *Ти переполох зляканий, ти переполох переляканий, вітряний, водяний-вогненний, чоловічий, жіночий, дівочий, парубочий, хлоп'ячий, скотячий, собачий, гадючий, звірячий, птичачий, насланий, присланий, примовлений, приговорений* [Ви, зорі-зориці... 1991, 35].

Інший персонаж нижнього світу – *жаба* зазвичай функціонує у текстах поряд з невід’ємним своїм атрибутом – *болотом*, як-от у замовляннях від пліснявки: *Ішла череда – всяка масть: / Кудлата і бедрата, / Колом сколю, ногою стопчу, / Свині до корита, а жаби до болота, / А пліснявка з губів, з язика й з рота* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 209]; *Свиня до корита, жаба до болота, а пліснявка з рота* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 211].

Зазначимо, що лексема *болото* часто набуває негативної семантики, є місцем вигнання хвороб, як-от у замовляннях перелогів: *Летів переліт через понів двір та сів на воротах в червоних чоботях. Тут тобі не бувають, жовтої кості не ломать, білого тіла не сушить, червоної крові не в’ялить. Иди собі в очерета, і в болота. Там тобі кроваті тесові, подушки пір’яні, перини пухові, найдки сахарні, напитки медові. Слово Боже крепко-накрепко. Аминь* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 96]; *Було в нас дванадцять злодійок лютих, дванадцять перелог. Я вас не насилаю, но ізсилаю, не насилаю на християнський скот, а на мха, на болота, на крутії берега, на жовтия піски: там кури не співали, гуси не кричали, собаки не брехали, вітер не віс, і християнській голос не заходить* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 98]; або ж у замовляннях тряся: – *Я від вас знаю, одо всіх одмовляю, молитву читаю, не мучте бідних христ’ян; трясіть купами, очеретами і болотами; я одмовляю од раба Божого (або рабині)!* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 68] чи бешихи: “*Тепер я тебе вишіптую, викликаю і за димом пускаю. Иди собі на очерета, на болота, на сухий ліс, щоб не впіймав тебе ніякий біс*” [Ви, зорі-зоричі... 1991, 160].

Лексема *струг* функціонує у тексті замовляння переляку, де повна відсутність словесного вираженого діяння рівнозначна найширшому поняттю “міститься”, “перебуває” [Українські замовляння 1993, 286]: *Місяць на небі, зайц у дебри, а струг у воді, та й як ті три брате зайдут си на тайну вечеру, та аби тоги ни мав моци переполох мене находити* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 39].

Щука, як мешканець водно-підземного світу, рідко зустрічається у досліджуваних текстах, частіше фігурує у словосполученні *щучі зуби*, наприклад: *Я вас благословляю не сам, але ізволенієм Господнім, і ти, матко Фаринко, і дітки-гнітки пійдіте на зачатіє воску і оглядайтеся соколовими очима, вовчими, щучими од’їдайтеся зубами, аби були славні і сильні по тридевятої землі Божої поміччю і дійствами святого Духа і святого Зосима, і всіх святих. Аминь* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 275]; *...на синьому морі лежить білий камінь, а под. тім каменем лежать щучії зуби: “Вон зуби, вон зуби, вон зуби!”* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 289].

Підземний світ замовлянь характеризується перебуванням у ньому мертвих, як-от: *Мрець у землі, камінь у воді, а місяць на небі. Коли ці три речі докупи зійдуться, тоді зуби заболять живуцого раба Божого (...), не будуть боліти до смерті* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 119]; *Звір у полі, риба в морі, гробак у землі. Оце їх три брати як зійдуться всі до міста, будуть їсти, пити, до місця говорити, тоді в народжені, молитвені (ім’я) будуть зуби боліти* [Ви, зорі-зоричі... 1991, 123]; тут також знаходиться *копит-ключ*: *Єсть за морем дуб – / у вись високо, а*

в глиб глибоко, / Під тим корнем копит-ключ; / Той ключ усю землю одмикає. / Всі немоці одбирає [Ви, зорі-зориці... 1991, 65].

У молитві проти заклинання згадується *пекло*, наприклад: *Особа Божя осталась людині вірна, / Що нас відкупила від пекла, від неволі* [Ви, зорі-зориці... 1991, 26], а у молитві від трясовиці – цар *Ірод*: “Святий пахнутій, помилуй нас! Куди іти од тебе ж?” – “Одбіжіте, проклятії, от сего раба больного на сухий ліс, на жовтії піски к своєму царю *Іроду!*” [Ви, зорі-зориці... 1991, 69].

Відьми, опирі, гадюки, вужі – активні дійові особи у замовляннях на кшталт: *Їхав опир на відьмі. / Гадюкою загнуждав, / Вужами поганяв. / В цієї корови, Богом даної, / Користь відібрав. / Як цей видюк визбираєш, / Тоді в цієї корови, Богом даної, Користь одбереши! / Як не знаю – чи бик, чи телиця, / Так, щоб не знав ні опир, ні відьма / В цієї корови, Богом даної, / Користь відбирати* [Ви, зорі-зориці... 1991, 250]; *Ви, зорі-зірниці, ви, Божії сестриці, / Ви високо літаєте, багато видаєте: / По горах, по морях, по річках, / По лісах, по полях, по толоках, / Де наші корови ходять, спасаються, / Воду п'ють, а траву їдають, з'їдають, / А злого духа зганяють, / Чорнодійників, волошібників, / Відьмів, опирів відганяють / Від корови-благословиці, благоданки (...)* [Ви, зорі-зориці... 1991, 240]; *Добридень тобі, береже Оліяне, / Вода Татіяне! / Ти очищаєш луги, береги, / Каміння, кремення, / Очисти мою корову, Богом дану: / від ворогів, від опирів, од відьмів* [Ви, зорі-зориці... 1991, 249].

Український народ у своєму світогляді змішав давній поганський погляд на темну силу з християнськими образами чортів, а з тієї мішанини народився в народній фантазії новий тип темної демонської сили; чорти тепер у народній фантазії щось середнє між русалками, полісунами і домовиками [Нечуй-Левицький 1992, 55]. Вони функціонують як у замовляннях на причарування: *Трясу, трясу кладкою, кладка водою, а вода купиною, а купина чортами, а чорти козаком (...), щоб його трясли, трясли, та й до мене принесли, до народженої, хрещеної і молитв'яної раби Божої дівчини (Марусі)* [Ви, зорі-зориці... 1991, 217] так і в замовах, спрямованих на те, щоб розвести чоловіка з жінкою, як-от: *Чорт іде водою, вовк іде горою. Вони в купу не сходяться, думи не думають, плодів не плодять, плодових річей не говорять* [Ви, зорі-зориці... 1991, 236], а також у текстах лікувальних замовлянь, наприклад: *Йшла Ієва понад чорним морем, / А в чорнім морі корча, / Під тією корчею три чорта; / Одному роги, другому ноги, / А третьому – перелогі в ноги* [Ви, зорі-зориці... 1991, 268].

Отже, замовляння, маючи чітку структуру і відображаючи архаїчний синкретизм словесних і несловесних елементів народної творчості, функціонує в контексті міфологічного мислення, що зберігається у фольклорі дуже великою мірою. У текстах українських замовлянь функціонують лексеми на позначення тварин нижнього водно-підземного світу: *змій (гад, гадина, гадюка), жаба, щука*, а також атрибути, які їх супроводжують: *вода, море, болото, груша, дуб* та ін. Очевидно, що панує в цьому царстві *змій*, адже має найбільшу уживаність у досліджуваних замовляннях. Символи мають значне світоглядне навантаження,

віддзеркалюючи уявлення про землю і космос, живу і неживу природу, становище окремої людини у світі. Зазначимо, що християнська символіка характеризує змія як диявола, який протистоїть Богові. Образ змія набуває як чоловічих, так і жіночих рис: *гад, гадина, змій, змія, гадюка*. Змій персоніфікований та має такі імена, які залежить від обсягу тих значень, якими наші предки наділяли цю істоту. Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні мовних засобів деталізації образів дохристиянського світобачення в текстах українських народних замовлянь.

Шуляк С.А., канд. філол. наук, доц.

Уманский государственный педагогический университет имени Павла Тычины

Нижний водно-подземный мир в текстах украинских заговоров

В статье исследованы образы нижнего водно-подземного мира в текстах украинских народных заговоров. Выделены доминирующие лексемы, обозначающие эти образы, исследовано их функционирование в заговорах различных тематических групп. Описана семантика основных символов, отображающих специфику мифологических представлений наших предков. Обращено внимание на амбивалентные черты, персонификацию образов, мужскую и женскую атрибутику властителей нижнего царства.

Ключевые слова: украинские заговоры; текст; образ; нижний водно-подземный мир; символ; семантика; лексема.

S. A. Shulyak, Ph.D., Associate Professor

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

Lower Water and Underground World in the Texts of Ukrainian Spells

The article analyzes the images of lower water and underground world in the texts of Ukrainian folk spells. The main lexemes to denote these images were defined, their functioning in the spells of different thematic groups was investigated. The article describes the semantics of the main symbols which express the peculiarities of mythological conceptional worldview of our predecessors. Special attention was paid to the ambivalent characteristics, personification of the images, male and female attributes of the lower underground masters.

Key words: Ukrainian spells; text; image; lower water and underground world; symbol; semantics; lexeme.

Література:

1. *Агапкина Т.А., Топорков А.Л.* К реконструкции праславянских заговоров // Фольклор и этнография: Проблемы реконструкции фактов традиционной культуры. – Л., 1990. – С. 68-75.
2. *Ви, зорі-зориці...* Українська народна магічна поезія: (Замовляння) / упоряд. М. Г. Василенко, Т. М. Шевчук; передм. М. Г. Василенка. – К.: Молодь, 1991. – 336 с.
3. *Голубовська І. О.* Актуальні проблеми сучасної лінгвістики: курс лекцій / І.О. Голубовська, І. Р. Корольов. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2011. – 223 с.
4. *Дмитренко М.* Символи українського фольклору: монографія / Микола Дмитренко. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
5. *Нечуй-Левицький І.* Світогляд українського народу / Ескіз української міфології / . – К.: АТ «Обереги», 1992. – 88 с.
6. *Слухай Н.В., Мосенкіс Ю.Л.* Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка / Н.В. Слухай, Ю.Л. Мосенкіс. – К.: Видавничий дім А+С, 2006. – 168 с.
7. *Українські замовляння* / упоряд. Н. М. Москаленко; автор передмови та коментаря М. О. Новикова. – К.: Дніпро, 1993. – 309 с.

Стаття надійшла до редакції 20.11.2015.